

બીજ વિશ્વાદમાં પાંચ વર્ષ સુધી લડનાર અને
પુછ દરમાન અનેક લોકોને મરતા જોનાર, આ પુસ્તકના
લેખક લખે છે - 'જો કોઈ કહેત કે મેં પાંચ વર્ષ પહેલાં
આ ઉગાડતો જોયેલો અશિક્ષિત ભરવાડ મરી ગયો છે તો
મને તે વાત માનવામાં જરાય મુશ્કેલી ન પડત. પચાસ-
સાઠ વરસનો ઘરડો માણસ મરવા સિવાય બીજું શું કરી
શકે ?'

પણ ના તે ભરવાડ મર્યાદ ન હતો. તે માત્ર જીવતો
હતો એટલું જ નહીં પરંતુ હુષ્પુષ્પ પણ હતો. અને તેણે
લગાડેલા લીલાછમ વૃક્ષો અગિયાર કિલોમીટર લાંબા અને
જરૂર કિલોમીટર પહોળા વિસારમાં ફેલાઈ ગયા હતા.
આ બધી એક અશિક્ષિત ભરવાડના બે હથ અને મહેનતની
કમાત હતી. તેની માનવતા અને ઉદારતા જોઈ તે સૈનિકનું
હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

તેણે લખ્યું,

"મને લાગ્યું કે જો કોઈ માણસ ઈચ્છે તો લડાઈ
અને દુશ્મનાવટનો રસ્તો મૂકી, એ પણ ભગવાનની જેમ
એક ઘારી અને સુંદર દુનિયાનું નિર્માણ કરી શકે."

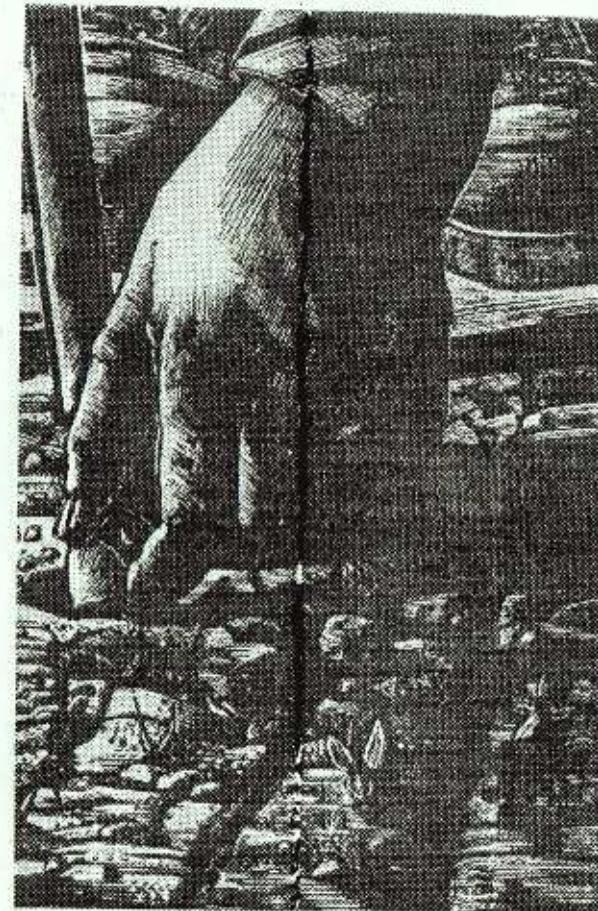
જેણે આશાનાં બીજ રોખાં તેણે જીવનની જ્યોત
જલતી રાખવાનું અદ્ભૂત કાર્ય કર્યું છે.

એ મહામાનદને બોલદાત પ્રફામ... -રાજ દીપિ

નેણે આશાનાં બીજ રોખાં

જન જીઓનો

રજૂઆત : અરવિંદ ગુમા ૦ અનુવાદ : દીપિ રાજુ

શિશુ મિલાપ, વડોદરા

જેણ આશાનાં બીજ રોધાં : Jean Giono

રૂપાંતર : અરવિંદ ગુમા

અનુવાદ : દીપિ રાજુ

(C) સાભાર : ભારત જ્ઞાન વિજ્ઞાન સમિતિ

રેખાંકન : માઈકલ મિક્કડી અને વિભાસ દાસ

લેસર ગ્રાફિક્સ : અક્ષર નિર્માણ, અમદાવાદ-૧૪

મુદ્રક : હિંગળાજ પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ.

પ્રકાશન : સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૦

કિંમત : ૫.૦૦ રૂપિયા

‘શિશુમિલાપ’ એ
‘સહજ’ ટ્રસ્ટનો એક શૈક્ષણિક
કાર્યક્રમ છે. વડોદરા શહેરનાં
તકવંચિત બાળકોમાં કામ
કરવાની સાથે સાથે સહદાહિત્ય
પ્રસાર, શૈક્ષણિક રમકડાંનું વેચાણ,
પ્રકાશન, અધ્યોત્તા કેન્દ્રી વિજ્ઞાન
શિક્ષણ કાર્યક્રમ હેઠળ
શાળાઓમાં વિજ્ઞાન શિક્ષણ જેવા
કામો શિશુ મિલાપ કરે છે.

આ ચોપડીનું હિન્દીમાં
પ્રકાશન “ભારત જ્ઞાન વિજ્ઞાન
સમિતિ” દ્વારા રાષ્ટ્રીય સાક્ષરતા
મિશનના સહયોગથી થયેલું.

‘જનવાંચન આંદોલન’
હેઠળ પ્રકાશિત આ ચોપડીઓનો
હેતુ ગામડાંના લોકો અને
બાળકોમાં વાંચવા લખવા પ્રત્યે
રસ પેઢા કરવાનો છે.

પ્રકાશક

શિશુમિલાપ,

૧ શ્રી હરી એપાર્ટમેન્ટ,

એક્સપ્રેસ હોટલ પાછળ,

અલકાપુરી,

વડોદરા-૩૮૦૦૦૭

ફોન: ૦૩૬૫-૩૪૨૪૫૩૮.

દેણો આશાનાં બીજ રોધાં

જન જ્ઞાનો

રજૂઆત : અરવિંદ ગુમા છ અનુવાદ : દીપિ રાજુ

શિશુ મિલાપ, વડોદરા

જોઈ આશાના બીજુ રોધ્યા

કોઈ પણ માણસની માનવતાનો જો સાચો ઘ્યાલ મેળવવો હોય તો તેનું લાંબા સમય સુધી નીરિક્ષણ કરવું પડે. ફણ પ્રાપ્તિની ઈચ્છા વગર કોઈ બીજાની ભલાઈના કામો કર્યા જ કરે તેનાથી સારું કામ બીજું શું હોઈ શકે? જે માણસની વાત હું તમને કહેવાનો છું તેણે તો પોતાની મહેનત અને લગનથી આ ધરતીની કાયાપલટ કરી નાંખી.

આમ તો વાત ખૂબ જૂની છે. આજથી લગભગ ચાલીસ વર્ષ પહેલાં હું ફોજમાં દાખલ થયેલો. એક વર્ષની તાલીમ પછી મને પંદર દિવસની રજાઓ મળી. રજાઓમાં ધેર જવાને બદલે મેં રખડવા જવાનું વિચાર્યુ. મારા ફૌજ થેલામાં ભાથું અને પાણી લઈ હું ફરવા નીકળી પડ્યો. જે વિસ્તારમાંથી પસાર થતો હતો તે મારા માટે સાવ અજ્ઞાયો પ્રદેશ હતો. જમીન એકદમ બંજર હતી. ક્યાંક ક્યાંક પીળા ધતૂરાના કાંટાળા છોડ ઉગેલા હતા. બાકીની જગ્યામાં સૂકા ધાસ સિવાય કાંઈ નહોતું.

મને આ વિસ્તારમાં ચાલતા ચાલતા બે દિવસ થઈ ગયા હતા. આ પ્રદેશ ખૂબ વેરાન હતો અને વાતાવરણમાં પણ એક પ્રકારનો સત્ત્રાટો છવાઅલો હતો. હું જ્યાં ઉભો હતો ત્યાં પહેલાં ક્યારેક ગામ હશે. એક સમૂહમાં છ-સાત મકાનો હતા જે સાવ ખંડેર થઈ ગયેલા. તેને જોઈને મને લાણ્યું કે આસપાસ કોઈ કૂવો કે પાણીનું જરણું હશે. થોડું શોધતાં એક નાળું મળ્યું પણ ખરું. પરંતુ તે પણ સૂકાઈ ગયું હતું. મેં ત્યાં જ થોડો વખત આરામ કરવાનું વિચાર્યુ. મારી પાસે પાણી ખલાસ થઈ ગયું હતું અને તરસથી મારું ગણું સૂકાતું હતું. ગામના એક ખૂલામાં જૂનું પુરાણું મંદિર પણ નજરે ચઢ્યું, પણ ત્યાંય હવે કોઈ રહેતું ન હતું.

જુન મહિનો હતો. સૂર્યની ગરમીથી જમીન ધગધગતી હતી. વંટોળના કારણે ધૂળની ડમરીઓ ઉડતી હતી. એવા ઉદાસ વાતાવરણને હું વધારે સમય સહન ન કરી શક્યો. હું એક સાંકડી પગદંડી પર આગળ વધ્યો. પાંચ કલાક સુધી ચાલવા છતાંય મને ક્યાંય પાણી ન મળ્યું. હવે તો મેં પાણીની આશા પણ છોડી દીધી હતી. મારી ચારે તરફ સૂકી માટીમાં ઉગેલા કાંટાળા ઝાડી ઝાંખરા સિવાય કાંઈ જ નહોતું. આવા સત્ત્રાટમાં મને દૂર દૂર એક કાળા પડછાયા જેવું દેખાયું. તે ઝાડ હશે એમ મને લાણ્યું અને હું તે તરફ ચાલવા લાગ્યો. પાસે ગયો ત્યારે જણાયું કે એ તો ભરવાડ છે. તેની આસપાસ સખત જમીન પર ત્રીસેક ઘેટાં બેઠાં હતાં.

તેણે દૂધીના તુંબડામાંથી મને પાણી પીવડાયું અને થોડીવાર પછી મને તેના ધેર લઈ ગયો. તે એક ઊડા કુદરતી કૂવામાંથી પાણી ખેંચતો હતો. એટલી ઊડાઈથી પાણી ખેંચવા માટે ગરગડીઓ અને દોરડાની મદદથી તેણે એક રચના કરેલી હતી. એ માણસ ખૂબ ઓછું બોલતો હતો. કદાચ એવું એટલા માટે હતું કે તે એકલો રહેતો હતો અને તેની સાથે બોલનારું કોઈ નહોતું. પણ તેનો આત્મવિશ્વાસ જોઈને લાગતું

હતું કે તે પોતાના કામ માટે બહુ તત્પર રહે છે. આવા સુમસામ બંજર પ્રદેશમાં મને એ મળશે એવી કોઈ આશા નહોતી. એ એક પાકા મકાનમાં રહેતો હતો, જે તેણે આસપાસના પથરો ભેગા કરી જતે બનાવ્યું હતું. ઘરની છિત મજબૂત હતી. સૂસવાટા મારતી હવા છતને અથડાતી હતી.

ઘરમાં બધી જ વસ્તુઓ યોગ્ય સ્થળો અને સારી રીતે ગોઠવાએલી હતી. વાસણો ચકચકીત હતા અને ફર્શ ચમકતી હતી. એક ખૂણામાં ધારદાર કુછાડી મૂકેલી હતી. ચૂલા પર ધીમા તાપ પર એક તપેલી મૂકેલી હતી જેમાં ખીચડી રંધાતી હતી. તેણે મને પણ ચીખડી ખવરાવી. જમ્યા પછી મેં સિગારેટ સળગાવી અને તેને પણ આપી. તેણે કહ્યું કે તે સિગારેટ નથી પીતો. તેની પાસે એક જબરો કૂતરો હતો. તે પણ તેના માલિકની જેમ ચુપચાપ રહેતો હતો.

પહેલી મુલાકાતમાં જ મને એવું લાગ્યું કે જાણે રાત્રે રોકાવાની મંજૂરી તેણે આપી દીધી હોય. આગળનું ગામ દોઢ દિવસ દૂર હતું એટલે આ જ સારું હતું. આ પહાડી વિસ્તારમાં દૂર દૂર ઘણી નાની નાની વસ્તીઓ હતી. દરેક વસ્તી એકબીજા સાથે કાચા રસ્તાથી જોડાએલી હતી. વસ્તીઓમાં રહેનારા લોકો લાકડામાંથી કોલસા બનાવવાનું કામ કરતા. કોલસાના ધંધાના કારણે આસપાસના બધા ઝાડ કપાઈ ગયા હતા. નિર્દ્ય હવાને રોકનારું એક પણ ઝાડ બચ્યું ન હતું. ટોચ ઉપર હુમેશાં ધૂળની ડમરીઓ નાચ્યા કરતી. કોલસાના ધંધામાં કંઈ વધારે ફાયદો ન હતો. કોલસાને ગાડીમાં શહેર સુધી લઈ જતાં બે દિવસ લાગતા. બદલામાં દલાલ જેટલા પેસા આપે તેટલામાંથી મુશ્કેલીથી ખર્ચ નીકળી શકતો. દેવું, બિમારી અને બિનઉપજાઉ જમીનના કારણે કોલસાનો ધંધો કરનારાઓ પણ થોડા થોડા ભરવા માંડ્યા હતા.

જમ્યા પછી ભરવાડે એક થેલો ઉપાડ્યો. તેમાં બીજ હતાં. તેણે તેનાં બધાં બી ટેબલ પર ઠાલવી દીધા. પછી તે ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક તેને તપાસવા લાગ્યો. તે એક એક બી ઉઠાવીને ચારે તરફથી ધ્યાન દઈને તપાસતો, પછી તેમાંથી સારા બીની એક તરફ ટગલી કરતો જતો. મેં સિગારેટનો એક દમ ખેંચ્યો અને વિચાર્યું હું પણ ભરવાડને કંઈક મદદ કરું. પરંતુ તેણે કહ્યું કે આ કામ તો તે પોતે જ કરશે. જે લગન અને એકાગ્રતાથી એ કામ કરતો હતો તે જોતાં મને પણ તેમાં દખલ કરવાનું યોગ્ય ન લાગ્યું. અમારા બે વચ્ચે મળીને આટલી અમથી જ વાત થયેલી. બીને છૂટા પાડ્યા પછી તેમાંથી સારા બીની દસ દસની ટગલી બનાવવા માંડ્યો. ટગલી બનાવતી વખતે તે ફરી બીજનું ખૂબ બારીકાઈથી નીરિક્ષણ કરતો. તેમાંય જો ક્યાંય અધવાણું કુંખવાણું બીજ દેખાય તો તેને જૂદું કરી દેતો. આ રીતે તેણે સો સારા બીજ શોધ્યા અને તેને એક થેલીમાં ભરીને સૂવા જતો રહ્યો.

ખબર નથી કેમ પણ આ માણસ સાથે મને ખૂબ શાંતિનો અનુભવ થતો હતો. બીજા દિવસે સવારે મેં એને પુછ્યું કે શું હું હજુ એક દિવસ તેને ત્યાં આરામ કરી શકું? તેણે સહજ રીતે મંજૂરી આપી દીધી. એ પછી તે ફરીથી પોતાના કામમાં વ્યસ્ત થઈ ગયો. હવે આગળ કંઈ વાતચીતની આવશ્યકતા તો ન હતી. પણ મને કુતૂહલ જાગતું હતું અને એ ભરવાડની જવનગાથા જાણવાની ઉત્સુકતા હતી.

સૌથી પહેલાં એ પસંદ કરેલા બી. ને તેણે પાણીના વાસણમાં પલાળી દીધા. પછી તે ઘેટાંઓનો વાડો ખોલ્ચી ઘેટાંઓને ચરિયાણ તરફ લઈ ગયો. મેં જોયું તો ભરવાડના હાથમાં લાકડીના બદલે પાંચ ફૂટની લોખંડની કોસ હતી. કોસ મારા અંગૂઠા છેટલી જાડી હશે. હું પણ

ચુપચાપ ભરવાડની પાછળ ચાલવા માંડ્યો. ઘેટાંઓનું ચરિયાણ નીચે ખીણમાં હતું. થોડીવાર પછી તે ઘેટાંઓને પોતાના જબરા કૂતરાના ભરોસે છોડી પહાડ તરફ ચાલવા લાગ્યો. મને લાગ્યું કે તે મારી દ્યલના કારણે નારાજ થઈ જશે. પણ એવું કાંઈ ન થયું. તે તેના રસ્તે ચાલ્યો અને મારી પાસે પણ કાંઈ કામ ન હોતું, એટલે હું પણ તેની પાછળ પાછળ ગયો. તે લગભગ સો મીટર દૂર એક ટેકરા પર ચઢ્યો.

ત્યાં તેણે કોસથી મારી ખોદીને એક ખાડો કર્યો, પછી તેમાં એક બી વાવું અને તેના પર મારી ટાંકી દીધી. તે દેશી ઝડના બી વાવી રહ્યો હતો. મેં તેને પુછ્યું કે જમીન તેની માલિકીની છે? તેને એ પણ નહોતી ખબર કે એ જમીન કોની છે! કદાચ તે ગામની સામૂહિક જમીન હોય અથવા તો એવા પૈસાવાળાઓની જેને આ જમીનની કશી પરવા ન હોય. જમીનનો માલિક કોણ છે તે જાણવાની તેને જરાય રૂચિ ન હતી. તેણે તે સો બીજ ખૂબ ઘ્યાર અને લાગણીથી રોઘ્યાં.

બપોરે જમ્યા પછી ફરી પાછો તે બી વાવવામાં વ્યસ્ત થઈ ગયો. મેં મારા સવાલો વારંવાર પૂછ્યા ત્યારે અંતે મને તેના વિશે થોડીધણી જાણકારી મળી. છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી તે આ જંગલ વિસ્તારમાં બી વાવી રહ્યો હતો. તે અત્યાર સુધીમાં એક લાખ બી વાવી ચૂક્યો હતો. એક લાખ બીમાંથી માત્ર વીસ હજાર છોડ જ ઉંઘા હતા. તેને લાગતું હતું કે આ વીસ હજારમાંથી માત્ર અડધા જ બચશે. અડધા કોઈક પ્રાકૃતિક આપત્તિનો શિકાર બનશે અથવા તેને ઉંદરો કાતરી ખાશે. પણ જ્યાં પહેલાં કાંઈ ન હતું, ત્યાં હવે કમ સે કમ દસ હજાર ઝાડ તો ઉગી રહ્યા હતા.

આ બધું સાંભળ્યા પછી હું તે માણસની ઉંમર વિશે અટકળ કરતો રહ્યો. તે નીશ્ચિત રીતે પચાસ વર્ષથી ઉપરનો લાગતો હતો. તેણે જ કહ્યું કે તે પંચાવન વર્ષનો છે. એક વખતે તળેટીના નીચેના મેદાનોમાં તેની સારી ખેતી હતી. પરંતુ અચાનક તેના એકના એક પુત્ર અને પત્નીનું મૃત્યું થયું તેથી તેને ઉડો આધાત લાગ્યો: ત્યારથી એકાન્તવાસ માટે તે પોતાના ફૂતરા અને ઘેટાં સાથે અહીં આવી ગયો. તે માનતો હતો કે ઝાડ વગર જમીન ધીરે ધીરે મરતી જાય છે. તેને કોઈ ખાસ કામ ન હતું એટલે તેણે જમીનની ખરાબ હાલત સુધારવાનો સંકલ્પ કર્યો.

હું એ વખતે નૌજવાન હતો અને ફરવા માટે તે પ્રદેશમાં નીકળેલો એટલે હું તેનો મર્મ સમજી શક્યો. એ વખતે હું નાદાન હતો અને એક સુંદર ભવિષ્યનો રસ્તો શોધી રહ્યો હતો. મેં તેને કહ્યું કે તેણે વાવેલા દસ હજાર ઝાડ ત્રીસ વર્ષ પંછી ગાઢ જંગલનું સ્વરૂપ લઈ લેશે. તેણે મારા પ્રશ્નનો સરળ જવાબ આપ્યો. તેણે કહ્યું કે જો ભગવાન તેને લાંબુ આયુષ્ય આપશે તો આવતા ત્રીસ વર્ષોમાં એ એટલા ઝાડ વાવશે કે આ દસ હજાર ઝાડ તો સમુદ્રના એક ટીપા જેટલા જણાશે.

આ સિવાય તે કેટલાક ફળાઉ ઝાડના બીજના અંકુરણ માટે પણ પ્રયોગ કરી રહ્યો હતો. તેના માટે તેણે પોતાના ઘરની બહાર જ એક રોપ ઉછેર કેન્દ્ર તૈયાર કર્યું હતું. કેટલાક છોડને તેણે કાંટાની વાડમાં ઘેટાંથી સુરક્ષિત રાખ્યા હતા. તે છોડ ખૂબ સરસ રીતે વધી રહ્યા હતા. તેણે નીચે જીણમાં કંઈક જુદા પ્રકારના બી વાવવાની યોજના બનાવી હતી. જીણની જમીનમાં થોડે ઊંડાણમાં બેજ હતો. તેના કારણે એ છોડ ત્યાં સારાં મૂળ નાંખી શકતા.

પછીના દિવસે હું ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

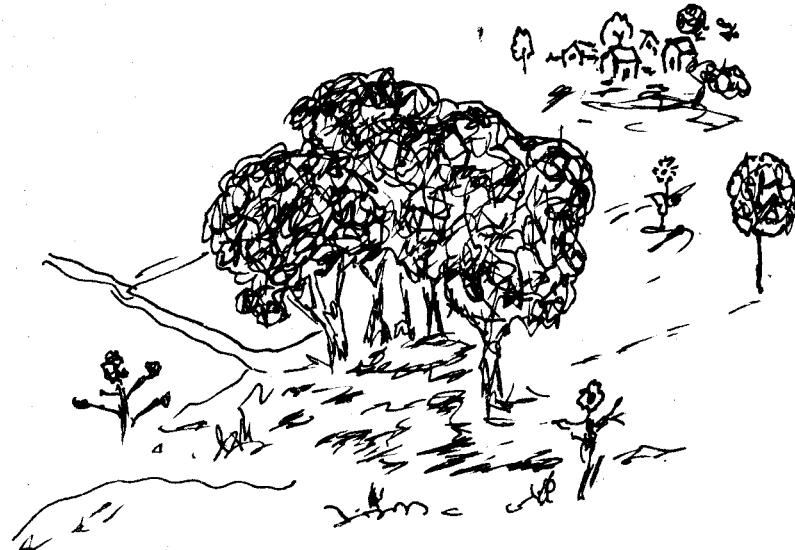
બીજા વર્ષ ૧૯૧૪નું પહેલું વિશ્વયુધ શરૂ થયું. મારી લશકરી ટુકડી એ લડાઈમાં પાંચ વર્ષ સુધી લડી. એક ફોળ સિપાઈની ડેસિયતથી મને તે પાંચ વર્ષો દરમ્યાન એ ઝાડ વિશે કંઈ પણ વિચારવાની જરાય ફૂરસદ ન મળી. સાચી વાત તો એ હતી કે એ ઘટનાની મારા પર બિલકુલ અસર નહોતી થઈ. લોકોને જુદા જુદા શોખ હોય છે, કોઈને ટિકીટ સંગ્રહનો, કોઈકને દેશ દેશના સિક્કા સંગ્રહવાનો વગેરે. કેટલાક લોકોને શોખ ખાતર ઝાડ ઉગાડવામાં પણ મજા આવતી હશે. હું એ ઘટના લગભગ ભૂલી ગયો હતો.

લડાઈ પૂરી થયા પછી મને લાંબી રજાઓ અને ઘણા બધા પૈસા મળ્યા. મને થયું કેમ ફરવા ન નીકળી પડું? અને એ જ ઉદ્દેશ્યથી હું ફરી એ વેરાન પ્રદેશમાં રખડવા નીકળી પડ્યો. તે વિસ્તારની શક્લમાં કોઈ પરિવર્તન નહોતું આવ્યું, પરંતુ એ ખંડેર ગામ પાસે પહોંચ્યો ત્યારે દૂર દૂરના પહાડ ઉપર મને એક ઘટા જેવું જણાયું. જેમ જેમ હું તે ભરવાડના ઘરની નજીક પહોંચ્યો ગયો તેમ તેની યાદ તાજી થતી ગઈ. હું કલ્યના કરતો હતો કે એ દસ હજાર વૃક્ષો હવે કેટલા મોટાં થઈ ગયાં હશે?

મેં ઘણા બધા લોકોને યુધ દરમ્યાન મરતાં જોયા હતાં. જો કોઈ કહેત કે એ ભરવાડ મરી ગયો તો એ વાત માનવામાં મને જરાય મુશ્કેલી

ન પડત. પચાસ-સાઈ વરસનો ઘરડો માણસ મરવા સિવાય બીજું શું કરી શકે? પણ એ ભરવાડ મર્યાદ ન હતો. તે માત્ર જીવતો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ હષ્ટપુષ્ટ પણ હતો. તેના કામમાં થોડું પરિવર્તન ચોક્કસ આવ્યું હતું. તેની પાસે હવે માત્ર ચાર જ ઘેટાં હતાં, પરંતુ સો મધમાખી ઉછેરની પેટી હતી. તોણે તેનાં ઘેટાં વેચી દીધા હતા. તેને ડર હતો કે ક્યાંક ઘેટાં તેના નવા છોડ ખાઈ ન જાય. મને સ્પષ્ટ જગતાંથી કે મહાયુધ્યથી તેના કામકાજમાં કોઈ ફર્ક નહતો પડ્યો. એ ભીખણ લડાઈથી એ સાવ અજાણ હતો. તે સતત બી વાવ્યા કરતો હતો અને જાજ ઉગાડવા મથતો હતો. ૧૯૧૦માં લગાવેલા ઝાડ એટલા ઉચા થઈ ગયા હતા કે તેની પાસે અમે બંને વહેંતીયા જેવા દેખાતા હતા. લીલાછમ વૃક્ષોને લહેરાતા જોઈ મન ભરાઈ જતું હતું. આ અસાધારણ પરિવર્તનનું વર્ણન કેવી રીતે કરવું? આખોયે દિવસે અવાદ થઈ આ હરિયાળા જંગલમાં ફરતો રહ્યો. આ લીલાછમ વૃક્ષો અગિયાર કિલોમીટર લાંબા અને ત્રણ કિલોમીટર પહેલા વિસ્તારમાં ફેલાઈ ગયાં હતાં. આ બધી એક અશિક્ષિત ભરવાડના બે હાથ અને મહેનતની કમાલ હતી. તેની માનવતાં અને ઉદારતા જોઈ મારું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. મને લાગ્યું કે જો કોઈ માણસ ઈચ્છે તો લડાઈ અને દુશ્મનાવટનો રસ્તો મૂકી, એ પણ ભગવાનની જેમ એક ઘારી અને સુંદર દુનિયાનું નિર્માણ કરી શકે.

એ દુનિયામાં થઈ રહેલ પરિવર્તનથી અજાણ રહી પોતાના સપનાને સાકાર કરી રહ્યો હતો. હવામાં લહેરાતા ચીડના અસંખ્ય વૃક્ષો એ વાતના મૂક સાક્ષી હતા. તોણે મને કેટલાક દેવદારના વૃક્ષ બતાવ્યા જે તોણે પાંચ વરસ પહેલાં લગાડ્યા હતા. તે વખતે હું સીમા ઉપર લડતો હતો. તોણે એ ઝાડ ખીણની તળેટીમાં રોષ્યા હતા. જ્યાં વૃક્ષોએ માટીને બાંધી રાખી હતી. તેના પહેલા પાન છત્રીની જેમ તડકો રોકતા હતા અને જમીનને તપતી બચાવતા હતા.

આ વેરાન જમીનને વૃક્ષોના કારણે જાણે નવું જીવન મળ્યું હતું. પરંતુ તેની પાસે આ બધું જોવાનો સમય જ ક્યાં હતો? એ તો તેના કામમાં વસ્ત હતો. પાછા ફરતાં મને ગામ પાસે કોઈક જરણામાંથી પડતા પાણીનો કલકલ અવાજ સંભળાયો. આ જરણાંઓ કોણ જણે કયારથી સૂક્ં હશે. વૃક્ષ ઉછેરનું આ સૌથી ઉત્સાહજનક પરિણામ જગતાં હતું. ઘણાં વર્ષો પહેલાં આ નાળાઓમાં ચોક્કસ પાણી વહેતું હશે. જે જંડેર ગામની મેં પહેલાં વાત કરી. તે કદાચ ક્યારેક આ નાળાઓના કિનારે જ વસ્યાં હશે.

હવા પણ બી ને દૂર દૂર સુધી ફેલાવતી હતી. પાણીથી સજીવન થયેલા નાળાઓની આસપાસ અનેક પ્રકારના ઝાડ અને ઘાસ. ઉગ્યા હતા. જાત જતના બીજ-જે માટીની ચાદર ઓઢી સૂઈ ગયા હતા તે હવે જાગ્યા હતા. જંગલી ફૂલો પોતાની રંગબેરોગી આંખોથી આકાશને જોતા હતા. એવું લાગતું હતું જાણે છંદગી જીવવાનો કોઈ અર્થ છે. સસલા

અને જંગલી સુવરના શિકારીઓએ આ વનોનો દરિયો જોયેલો પરંતુ એને પૃથ્વીની ઘેલણા સમજને કોઈ દખલ નહોતી કરી. એટલે જ તો ભરવાડના કામમાં કોઈએ દખલ કરી નહોતી. જો કોઈએ તેને જોયો હોત તો ચોક્કસ તેનો કોઈ વિરોધ કરત. પરંતુ તેને શોધવો ખૂબ મુશ્કેલ હતું. સરકારમાં અથવા આજુબાજુના ગામમાં ક્યારેય કોઈ વિચારી પણ ન શકત કે આ વિશાળ જંગલ કોઈએ પોતાના હથે ઉભું કર્યું છે. આ અનોખા માણસના વ્યક્તિત્વનો સાચો અંદાજ બાંધવા માટે એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે તે સાવ એકલો હતો અને સુમસામ પ્રદેશમાં એ પોતાનું કામ કરતો હતો. તેના એકાંત વાતાવરણમાં એટલી ખામોશી ભરી હતી કે તે બોલવાનું જ જાણે ભૂલી ગયેલો. શક્ય છે કે એની જુંદગીમાં હવે શબ્દોની જરૂર જ ન રહી હોય.

૧૯૮૭માં એક ભૂલો પડેલો ફોરેસ્ટ રેંજર તેની પાસે પહોંચ્યો અને તેણે જાણ કરી કે આ વિસ્તારમાં બીડી સિગરેટ સળાગાંવવા પર કે આગ પર મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે. આપોઆપ વિકસતું - ઉગતું જંગલ જોઈ ઘણું આશ્રય પણ થએલું. એ વખતે ભરવાડ તેના ઘરથી ૧૨ કિલોમીટર દૂર કેટલાક ચીડના વૃક્ષ રોપવાનું વિચારી રહ્યો હતો. એટલે દૂર આવવા જવાના બદલે તેણે ત્યાં જ ઘર બનાવવાનું વિચાર્યું. અને બીજા વર્ષ તે ત્યાં રહેવા જતો રહ્યો.

૧૯૮૮માં એ પ્રાકૃતિક જંગલનું નીરિક્ષણ કરવા સરકારની એક મોટી સમિતિ પણ આવી. તેમાં વનવિભાગના બધા જ ઓફિસર સામેલ હતા. તેઓએ ઘણી બધી ફાલતુ વાતો કરી. એ લોકોની નીરથક વાતોથી બીજો તો કાંઈ લાભ ન થયો પરંતુ આખું જંગલ ‘સુરક્ષિત વનક્ષેત્ર’ જહેર કરાયું. તેનો એક ફાયદો એ થયો કે લાકડામાંથી કોલસા બનાવવાના ધંધા પર પ્રતિબંધ આવી ગયો. આ જંગલની સુંદરતાથી પ્રભાવિત થયા વગર રહેવાય તેમ ન હતું. કદાચ એ સુંદરતાના કારણે જ સરકારી

ઓફિસરોના હદ્દ્ય પીગળી ગયાં. નીરિક્ષણ માટે આવેલી સમિતિમાં મારો એક મિત્ર પણ હતો. જ્યારે મેં તેને તે જંગલનું સાચું રહ્યા કહ્યું ત્યારે તે આશ્રયચક્તિ થઈ ગયો.

બીજા અઠવાડિયે અમે બંને તે ભરવાડ પાસે ગયા. એ જગ્યા નિરીક્ષણના સ્થળથી લગભગ ૧૦ કિ.મી. દૂર હતી. તે અકારણ જ મારો મિત્ર નહોતો બન્યો. તે સારો માણસ હતો અને સારા કામની કદર કરતો હતો. જે ખાવાનું મારી પાસે હતું એમાંથી અમે ત્રણેય જણાએ ખાંધું. પછી કેટલાક કલાકો સુધી એ સુંદર જંગલને અમે જોતા જ રહ્યા. જે દિશાએથી અમે આવ્યા હતા એ પહાડીઓ ઉપર લગાડેલા વૃક્ષ હવે ૨૦-૨૫ કુટ ઊંચા થઈ ગયા હતા. મને સ્પષ્ટ યાંદ છે કે ૧૯૭૧ ઉમાં આ જમીન એકદમ વેરાન અને સૂકી હતી. માનસિક શાંતિ અને સ્વસ્થ આરોગ્ય બક્ષેલો આ પૃથ્વી પર કદાચ તે ભગવાનનો પોતાનો દૂત હતો. હું એ જ વિચારણો હતો કે હજુચે કેટલી જમીન પર વૃક્ષો વાવશે?

જતાં પહેલાં મારા મિત્રએ માટીને જોઈ અને કોઈ ખાસ જાતના વૃક્ષો વાવવાનું સૂચન કર્યું. પરંતુ એણે એ સૂચન તરફ લક્ષ ન આપ્યું. પછી મારા મિત્રએ કહ્યું, તેને આગ્રહ ન કરવાનું એક ખાસ કારણ છે. એ ભરવાડ વૃક્ષો વિશે મારા કરતાં વધારે જાણો છે. એકાદ કલાક ચાલ્યાં પછી મારા એ ઓફિસર મિત્રએ મને ફરીથી કહ્યું, એ માણસ કદાચ વૃક્ષો વિશે દુનિયામાં સૌથી વધારે જાણો છે. સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે તેણે ખુશ રહેવાનો અદ્ભુત ડિમિયો શોધી કાઢ્યો છે.

એ ઓફિસરની કૃપાથી જ આ જંગલ સુરક્ષિત રહ્યું અને સાથોસાથ ભરવાડની ખુશી પણ. એ ઓફિસરે જંગલની સુરક્ષા માટે ત્રણ રેંજર નીચ્યા. તેમની પર કડક અંકુશ રાખવામાં આવ્યો જેથી તેઓ કોલસા બનાવવનારાઓ દ્વારા અપાતી દારુની બોટલો જેવી લાંચથી દૂર રહે. ૧૯૮૪માં આ સુરક્ષાના કામમાં વિધન આવ્યું. રેલ્વેની લાઈન નાખવા

માટે મોટી માત્રામાં સ્લીપરોની જરૂર પડી. તેના કારણે વૃક્ષોની આદેખ કપાઈ શરૂ થઈ. પરંતુ આ વિસ્તાર રેલ્વે સ્ટેશન કે પાકા રસ્તાથી એટલો દૂર હતો કે થડને લઈ જવાનું કામ ઘણું મોંધું પડ્યું. તેના કારણે જંગલ કાપવાનું બંધ રહ્યું. ભરવાડને આ ઘટનાની પણ કાંઈ ખબર ન હતી. તે લગભગ ૩૦ કી.મી. દૂર, શાંતિથી વૃક્ષ લગાડવાના કામમાં વ્યસ્ત હતો. બીજા વિશ્વુદ્ધને પણ તેણે એ રીતે જ અવગણ્યું.

જૂન ૪૫માં મારી એ વૃધ્ય ભરવાડ સાથે છેલ્લી વાર મુલાકાત થઈ. તે વખતે તેની ઉંમર લગભગ છાંસી વર્ષની હતે. દરમ્યાન ત્યાં ઘણું પરીવર્તન આવી ગયું હતું. તે જંગલની સડક પર જ્યારે મેં બસ ચાલતા જોઈ ત્યારે મને આશ્રય થયું. હું કેટલાય સુપરિચિત સ્થાનોને ઓળખી ન શક્યો. બસ મને ઘડા નવા વિસ્તારો ફેરવતી ફેરવતી લઈ ગઈ. જ્યારે મેં એક બોર્ડ પર એ જૂના ગામનું નામ લખેલું જોયું ત્યારે મને એ વાતની ખાતરી થઈ કે આ તો એ જ ગામ છે જે એક સમયે ખંડેર થઈ ગયું હતું.

હું બસમાંથી ઉત્તરીને એ ગામ તરફ ચાલવા માંડ્યો. મને બરાબર યાદ છે કે ૧૮૧૩માં એ ગામના ૧૦-૧૨ તૂટ્યા કુટ્યા મકાનોમાં ત્રણ લોકો જ રહેતા હતા. ગરમી અને ગરીબીના કારણે તેઓ નિરાધાર થઈ ગયા હતા. તેઓની હાલત આદમ પુત્રના જંગલીઓ જેવી હતી. તેઓની આસપાસના ઘરોમાં કાંટાળી વનસ્પતિ ઉગેલી હતી. આવા નિરાશ જવનથી માત્ર મૃત્યુ તેમને મુક્ત કરી શકે તેમ હતું.

પણ હવે બધું બદલાયેલું લાગતું હતું. હવામાં સારી મહેંક હતી. ગરમ લૂની થપાટોને બદલે હવે હવામાં કંઈક બેજ હતો. એક તરફ મને પાણી પડવાનો અવાજ સંભળાયો. જ્યારે મેં જાણ્યું કે એક નાના બાગમાં હુવારો ચાલી રહ્યો છે ત્યારે મારા આશ્રયની સીમા ન રહી. એની પાસે જ કોઈક કન્કયંપાનું જાડ લગાવેલું. જાડ ચારેક વર્ષ જૂનું હતું. આ મૃત

રણભૂમિમાં હવે નવું જીવન આવ્યું છે તે વાતની ચંપાનું જાડ સાક્ષી પૂરતું હતું.

ગામને જોઈને એવું લાગતું હતું કે ઉજવળ ભવિષ્યમાં અહીંના લોકોનો વિશ્વાસ જાગી ગયો છે. તેઓમાં એક નવી આશા પ્રગતી છે. ખંડેરો દૂર કરીને પાંચે ઘરને સમા સૂથરા કરીને સરસ બનાવી દીધા હતા. ગામમાં હવે ૨૮ લોકો રહેતા હતા, જેમાં ચાર દંપતી પણ હતા. નવા ઘરોને હમણાં હમણાં જ લીંઘા ગ્રંઘા હતા. અને તેની સામેના ક્યારાઓમાં શાક, ફળ, કુલ ઉગેલા હતા. ક્યાંક ગુલાબ અને ગલગોટાના કુલ પણ હતા તો ક્યાંક દૂધી અને વાલોળના વેલા પણ હતા. એ હવે એવું ગામ બની ગયું હતું જ્યાં કોઈને પણ રહેવાનું મજન થાય.

વિશ્વુદ્ધ હમણાં હમણાં જ પૂરું થયેલું તેને કારણે જનજીવન હજુ પણ સામાન્ય નહોતું થયું. પહાડોના નીચલા દાળમાં મેં જુવાર અને બાજરીના ખેતરો જોયાં. સાંકડી ખીણમાં જ્યાં બેજ વધારે હતો ત્યાં હવે હરીયાળી પથરાઈ ગઈ હતી.

માત્ર આટલા વર્ષમાં જ આ પ્રદેશ લીલોછમ થઈ ગયો હતો. ૧૮૧૩માં જ્યાં મને ખંડેરો જોવા મળેલા ત્યાં હવે લીલાછમ ખેતરો હતા. લોકો પણ ખુશ અને સુખી જણાતા હતા. પહાડ પરના નાળા જે પહેલાં સૂકાઈ ગયાં હતાં તેમાં હવે ફરીથી ઓગળેલા બરફનું શુષ્ણ નિર્મળ જળ વહેતું હતું. આ પાણીને નીક મારફતે જુદા જુદા ખેતરોમાં લઈ જવાતું હતું. ખેતરો પાસે વૃક્ષોની છાયાદાર ઘટાઓ હતી. ધીરે ધીરે આપું ગામ ફરી આબાદ થઈ ગયું હતું. મેદાની વિસ્તારમાં જમીનની કિંમત વધારે હતી. ત્યાંથી લોકો અહીં આવીને વસ્યા હતા. તેઓ તેમની સાથે નવો ઉત્સાહ અને ઉમંગ લાવેલા. સડક પર એવા લોકો દેખાતા હતા જેઓના ચહેરા પર આનંદ અને આંખોમાં ચમક હતી. જો અહીંની પૂરી વસ્તીને ધ્યાનમાં લઈએ તો એટલું ચોક્કસ કહી શકાય કે આ

વિસ્તારના દસ હજાર જેટલા લોકોની ખુશી માટે પેલો અભણ ભરવાડ જવાબદાર છે.

આ બધા આનંદ, ખુશી એક એકલા માણસના હૈયા અને હાથથી સંપત્ત થયા છે એવું જ્યારે વિચારન છું ત્યારે નતમસ્તક થઈ જાઉં છું. એક સામાન્ય માણસે એકલા એકલા એ વેરાન ભૂમિને આબાદ કરી એમ જ્યારે હું વિચારન છું ત્યારે ઘણી બધી મુશ્કેલીઓ છતાં માનવતામાં મારો વિશ્વાસ ફરીથી દઢ થતો જાય છે. એ અભણ મહાન આત્માના જવનમાંથી હું એક જ પાઠ શીખ્યો કે જો માણસ હીચે તો ધરતી પર રહીને પણ તે ભગવાન જેવો ઉપકાર કરી શકે છે. ૧૯૪૭માં એ ભરવાડે એક વૃક્ષની નીચે સદાને માટે આંખો મીંચી દીધી.

“મારું જવન એજ મારો સંદેશ”